

Nyelvbe rejtett üzenetek

A nyelv és a kultúra viszonyáról általában és a magyar nyelv kapcsán

1. Bevezetés. – Amikor anyanyelvünket mutatjuk be a világnak, leginkább grammatikájáról szólunk, így agglutináló voltából következő jellegzetességeiről, az indoeurópai nyelvekének többszörösét meghaladó főnévi esetrendszerünkről, a kétféle igeragozásról, szóképzésünknek a gótikus katedrálisok cizelláltságát idéző gazdagságáról. Arról azonban még a magyart idegen nyelvként tanító tanároknak sincs rendszerbe foglalt tudásuk, mik azok a közvetett vagy kevésbé közvetett kulturális „üzenetek”, melyekkel a nyelvünkkel együtt szembesül a tanuló, ezek közül melyek azok, amelyek az otthonosság érzetét keltik benne, és melyek azok, amelyek a világ újrafelfedezésének élményével gazdagítják. Sőt bizonyosan olyanokra is akad köztük, melyek félreértéseket okoznak, negatív sztereotípiák kialakulásához vezetnek. Az alapkutatások hiánya e témában azért érdemel figyelmet, mert most, amikor e cikkemet írom, hivatalosan is tagjai vagyunk a többnyelvű és többkultúrjú Európának, s ha nem is vállalkoznak az Európai Unió német, francia, angol stb. nyelvű polgárai tömegesen a magyar nyelv elsajátítására, nem tűnik utópiának az, hogy osztrák, német, francia munkavállalók rövidebb-hosszabb időt itt töltenek nálunk, s érdekből, érdeklődésből meg akarnak ismerni bennünket, szokásainkat, ízlésünket, gondolkodásmódunkat, hogyan kell általában és verbálisan viselkedniük velünk ahhoz, hogy kölcsönösen meg-, és ne félreértjük egymást. Az új helyzet több, a nyelv és kultúra viszonyát érintő elméleti kérdés megválaszolását teszi szükségessé, s ezzel egyidejűleg lendületet adhat az ilyen jellegű empirikus kutatásoknak is.

Dolgozatomban az előbbieket szellemében kettős feladatra vállalkozom. Egyfelől – messze nem a teljesség igényével – foglalkozom a nyelv és kultúra összetett kapcsolatrendszerével, vázolom azt a történeti utat, amely összefüggéseik mai felfogásához vezetett. Munkám második felében – gyakorlati példát szolgáltatva az elméleti fejtegetésekre – azt vizsgálom, hogy a kultúra egyik összetevőjének, a társadalmi szerveződésmódnak

milyen formái megnyilvánulásmódjai vannak a nyelvünkben, és ezek hogyan hoznak létre beszélőközösségünket jellemző kulturális értékeket.

Ahhoz, hogy a nyelv és kultúra kapcsolatát tanulmányozzuk, előbb tisztáznunk kell a kultúra fogalmát. A meghatározásával foglalkozó, főként antropológiai indíttatású munkák igen hosszú sorából (R. KEESING, *Theories of culture: Annual Review of Anthropology* 1974: 73–97; C. GEERTZ, *The Interpretation of Cultures*. New York, 1973., uő. Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások. Bp., 1994.; W. GOODENOUGH, *Culture, Language, and Society*. Menlo Park, 1981.; R. SCHWEDER – R. LEVINE, *Culture Theory: Essays on Mind, Self, and Emotion*. Cambridge, 1984.) én közösségi és interaktív jellege miatt GEERTZ definíciójára támaszkodom, amely NIEDERMÜLLER PÉTER összefoglalásában így szól: „a kultúrát a tudás és a társadalmi praxis közös produktumának kell tekintenünk, amelynek segítségével valamely csoport vagy társadalom a világra irányuló közös percepciók mintákat és értelmezési kereteket alakít ki, amelyek visszatükrözik az adott csoport társadalmi és történeti tapasztalatait, s ugyanakkor reflektálnak is azokra” (NIEDERMÜLLER, *A kultúrák közti kommunikációról*. In: *Társadalmi kommunikáció*. Szerk. BÉRES ISTVÁN – HORÁNYI ÖZSÉB. Bp., 1999. 102).

2. A nyelv és kultúra viszonyának mibenléte. – A nyelvészet hosszú történetében a két fogalom kapcsolatának vizsgálata viszonylag rövid fejezetet foglal el. Bár összefüggéseik meglete látens módon bennfoglaltatott a nyelvről való gondolkodásban, a nyelvészet hosszú ideig inkább önmaga tudatos elhatárolására törekedett a nyelvet beszélő embertől, főként annak „zavaró” szociokulturális környezetétől. Az a vélemény, hogy a nyelv és kultúra elválaszthatatlanul egybefonódnak, a kultúra látható és láthatatlan szálakkal át-meg átszővi a nyelvet annak számos elemében, szinte minden megjelenésmódjában, úgy kétszáz éves (nem töretlen) fejlődés eredményeként a XX. század 80-as éveire jegyecsedett ki. Az új értelmezés persze jóval nehezebb feladat elé állította a kutatókat, hiszen a nyelvet már mint társadalmi produktumot, a közösségi élet egyik meghatározó tevékenységformáját kellett vizsgálniuk, ebből következően kapcsolatuk leírása sem csupán a nyelvi formákban – főként a szókincsben – közvetlenül kimutatható kulturális jegyek feltárását követelte meg, hanem a nyelv használatában tetten érhető sajátosságokét is. A témával foglalkozó munkák közül jelen dolgozatomban CLAIRE KRAMSCH koncepcióját hívom segítségül, mely összefüggéseiket három aspektusból ragadja meg: 1. a nyelv a kulturális valóság kifejezője; 2. a nyelv a kulturális valóság megtestesítője; 3. a nyelv a kulturális valóság szimbóluma (KRAMSCH, *Language and Culture*. Oxford, 1998. 3). Teszem ezt egyfelől azért, mert megállapításai jól illeszthetők megítélésük történeti folyamatába, másfelől azért, mert pontosan jelzik a nyelv funkcióiról vallott nézetek formálódását is.

A) A nyelv mint a kulturális valóság szimbóluma. – Bemutatásukat az egyszerűség kedvéért a tárgyam szempontjából kevésbé lényeges harmadik tétellel kezdem. A nyelv mint a jelek rendszere önmagában is kulturális érték, szimbólum: a beszélők általában másokat, illetve önmagukat a nyelvükön keresztül azonosítják. A nyelv és kultúra, a közösségi (nemzeti) hovatartozás, valamint a nyelv illetén egysége főként Európára jellemző, de kiváltképpen igaz a közép-európai régióra, így a magyar nemzetre. (Az afroamerikaiak például angolul beszélnek, de afrikai kultúrájuknak tartják magukat.) Azok a népcsoportok, népek, ahol a nyelv és kultúra hasonlóképpen összefonódott, ha veszélybe kerül anyanyelvük, megtiltják, korlátozzák használatát, azt saját identitásuk veszélyeztetéseként, megtagadásaként fogják fel. Nekünk, magyaroknak történelmünk során nemegyszer a nyelv volt nemzeti hovatartozásunk utolsó mentsvára. Ezzel magyarázható, hogy védelme, ápolása mindig is kiemelt fontossággal bírt, ahogy igényes

használata is. Közösségünkben így mind a nyelvnek, mind a beszélni tudásnak igen magas presztízse van. A műves beszéd, a jó fogalmazáskészség alapvető elvárás közszereplőinkkel szemben, a botladozó mondatfűzés viszont megmosolyogtat, becsmérlést von maga után.

B) KRAMSCH első tézise, jelesül az, hogy a nyelv a kulturális valóság kifejezője a közösség és az egyén szintjén egyaránt, azon a nyelvről vallott, egészen a múlt század közepéig uralkodó hagyományos nézeten alapul, mely szerint a nyelv a körülöttünk levő világ tükrözésére, a vele kapcsolatos gondolataink, ideáink kifejezésére szolgáló eszköz. HALLIDAY-nek, a funkcionális nyelvészet meghatározó teoretikusának hármas felosztásában ez a fogalomalkotó (notional) szerepkörnek felel meg (M. A. K. HALLIDAY, *Clause Types and Structural Functions*. In: *New Horizons in Linguistics*. Szerk. J. LYONS. Harmondsworth, 1970. 145).

KRAMSCH gondolatmenetét idézve a szavak egyrészt a közös tapasztalatok megjelenítésének eszközei, azaz olyan tényeket, eszméket, eseményeket, történeket jelölnek, amelyek a beszélőközösség világról való közös tudását alkotják, de ugyanígy alkalmasak az egyének hiedelmeinek, véleményeinek, érzéseinek tükrözésére is. A nyelv azért tud mindkét esetben – a közösség és az egyén szintjén egyaránt – sikeresen megfelelni a feladatának, mert olyan tudást jelenít meg és tükröz, amiben az adott közösség mint csoport osztozik, de hasonlóképpen osztoznak e tudásban annak tagjai is.

Amikor egy közösség tagjai használják a nyelvet, a saját kultúrájuk kontextusában belehelyezkedve teszik azt. A közös emlékezetet, tudást a nyelv segítségével jelenítik meg, a beszédet teljesen érthetővé viszont az együtt birtokolt kultúra teszi a számukra. A dolgokat, tárgyakat, eseményeket, érzéseket stb. jelölő szavak ebből következően nem csupán önkényes szimbólumok, hanem olyan jelentések hordozói is, amelyek csak az adott közösség (kultúra) tapasztalat- és elvárásrendszerében vannak jelen. Két egyszerű példával illusztrálva az előbbieket: a *bogár* szó a kártékony, taszító rovarok mellett felidézi képzetünkben azoknak szebb, kemény szárnyfedőjű példányait is, így a nagyon kedves, a szót a nevében hordó katicabogárét. Azt, hogy a 'bogár' szimbólumához egyértelműen pozitív konnotatív jelentéselemek társultak nyelvünkben, a szó származékai is jelzik: a ragyogóan fényes fekete szín lehet *bogárfekete*, sőt a szónak kicsinyítő képzős változata is létezik: *bogárka*. (A nyelvünket tanulók idegenkedve, döbbeneten konstatálják, hogy birtokjeles alakja – *bogárkám* – a legmeghittebb megszólítások egyike.) A *patkány* szó nemcsak a szőrös rágcsáló állatot jelenti, hanem mindazt a rosszat, ami az európai kultúrában (tapasztalataink alapján) hozzá kötődött: veszélyes, betegségeket hordozó, szinte démoni lény, amelynek még a megérintése is undorral tölti el az embert. E negatív jelentéstartalmak élesen különböznek a dél- és kelet-ázsiai kultúrákban megszokott képtől, hiszen a patkányt ott szent állatként tisztelik, Indiában templomot emelnek neki, sőt Japánban és Kínában kimondottan rossz előjelnek tekintették, ha nem élt legalább néhány belőlük a ház körül. Így ha egy jellemtelen embert a *patkány* szóval illetünk, a nyelvünket esetleg beszélő említett kultúrákból jöttek előtt megnyilatkozásunk legfőbb információja rejtve marad.

Terjedelmi okokból jelen dolgozatomban nem foglalkozom a szókincs igen hálás témának bizonyuló és szívesen kutatott összetevőivel, az erősebb kulturális „töltéssel” bíró szavakkal, kifejezésekkel, melyek a történelemben, a hitben vagy egyszerűen a közösség megélt, pozitív vagy negatív élményeiben gyökereznek, s elsődlegesen a közösség tagjai számára tárják fel jelentésük minden mozzanatát. Hiába találják meg például német diákjaink a *honfoglalás* szavunk megfelelőjét (*Landnahme*) a szótárban, megfelelő magyarázatok nélkül üres fogalom csupán számukra, s akkor még nem szóltam a teljesen semleges érzelmi viszonyulásukról. A szókincs szónál összetettebb egységei, a frazeolo-

gizmusok minden nyelv esetében a nép gondolkodásába, lelkébe való mélyebb bepillantás eszközei: néha bizony vesébe hatolón tárják fel érzelmeiket, ellenérzéseiket, hiteiket, álhiteiket. Közülük tárgyamat tekintve a *h u n g a r i z m u s* okat emelem ki, vagyis azokat a kifejezéseket, amelyek ún. egyedi komponenst, az adott szókapcsolaton kívül másutt elő nem forduló lexémát, nemzeti reáliákat, jellemzőket, tulajdonneveket foglalnak magukba, népszokások, történelmi, társadalmi hagyományok húzódnak meg a háttérükben, s általában nem rendelkeznek pontos idegen nyelvi megfelelővel: *ő sem jobb a Deákné vásznánál; mehet K u k u t y i n b a z a b o t h e g y e z n i ; t ö b b i s v e s z e t t M o h á c s n á l ; r o s s z s z o m s z é d s á g t ö r ö k á t o k ; n e m e n g e d a 4 8 - b ó l*.

1. Az, hogy a nyelv és kultúra kölcsönhatásáról imént idézett megállapítások tágabb elméleti keretüket tekintve a *nyelvi relativitás* eszméjében gyökeredznek, nem igényel hosszas bizonyítást. Mint ismeretes, az elsőként J. G. HERDERNÉL (1744–1803) és WILHELM VON HUMBOLDTNÁL (1762–1835) megjelenő gondolatok Amerikában teljesedtek ki és váltak egységes elméletté a XX. században FRANZ BOAS (1858–1942), de leginkább EDWARD SAPIR (1884–1939) és tanítványa, BENJAMIN LEE WHORF (1894–1941) munkásságában. A Sapir–Whorf-hipotézis szerint az individuumok a kulturalizációs és szocializációs folyamatok során teszik magukévá a közösségüktől készen kapott kategóriákat, amik a nyelven, a lexikán és a grammatikán keresztül kerülnek a birtokukba. A nyelv ennek köszönhetően olyan szűrővé válik, amely meghatározza, hogyan észleljék a körülöttük levő természeti és társadalmi világot, s látási és gondolkodási szokásokat kényszerít rájuk. E megállapításokkal kapcsolatos viták az 50-es években lángoltak fel (Vö.: *Language in Culture*. Szerk. H. HOIJER. Chicago, 1954.), az azt követő évtizedekben pedig számtalan munka próbált érveket felsorakoztatni mellettük, illetve ellenük. A legnagyobb előrelépést a 60-as években a vizsgálatok antropológiai alapokra helyezése, az új antropológiai vagy etnotudományok (etnometodológia, etnoszemantika stb.) megjelenése jelentette. Az ezek által megfogalmazott premisszák a következők: a) a szemantikai területek, mezők a nyelvben szisztematikusan szerveződnek, s e szerkezetek tükröződnek a lexikai elemek hierarchikus (vagy) paradigmaticus elrendezésében; b) a lexikai elemek illetén elrendezése az egyes szemantikai területeken belül képes visszaadni azt, hogy a beszélők hogyan kategorizálják az univerzumot; c) ezek a rendszerek megfelelő módszerekkel felfedhetők s formális rendszerben bemutatathatók; d) a formális leírás visszaadja, mi megy végbe a beszélő fejében, s reprezentálja a pszichológiai valóságát.

A kutatások elsődleges célja a 60-as évektől ezért a fenti állításokban kulcsszerepet játszó szemantikai rendszerek meglelése, a legkülönbözőbb területekhez tartozó lexikai elemek formális kategorizálása lett. Hogy csak a legkedveltebb tematikákat említsem: rokonsági rendszerek, színek, betegségek, állatok, növények. Közülük is a szinterminológia, az alapszínek és a mellékszínek kifejezésének mikéntje keltette fel a legtöbb kutató figyelmét: H. A. CONKLIN, *Hanunoo Color Categories*: *Southwestern Journal of Anthropology* 1955: 339–44; H. A. GLEASON, *An Introduction to Descriptive Linguistics*. New York, 1961.; B. BERLIN – P. KAY, *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley, 1969.). Sajnálatos módon a magyar szókincset hasonló szempontból elemző munkák száma nem mondható tetemesnek: a rokonsági elnevezésekről született dolgozatokon kívül (BODROGI TIBOR, *A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése: Műveltség és Hagyomány* 1961: 129–47; SZÉPE GYÖRGY, *A magyar rokonsági elnevezések néhány kérdése: Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 1972: 181–99; J. LÖRINCZI RÉKA, *A magyar rokonsági elnevezések rendszerének változásai*. Bukarest, 1988.) a BAR-RAT–KONTRA szerzőpáros kéziratát említhetjük, mely a magyar és angol színnevek összehasonlító elemzésével foglalkozik (*Matching Hungarian and English Color Terms*. 1994.).

Terms. 1994.). Soruk persze meghosszabbítható, hiszen ide rendelhetjük az alapvetően dialektológiai tárgyú, növények, állatok stb. elnevezéseit összegyűjtő munkákat is.

Az eddig megalkotott taxonómiákból élénk táruul változatos kép azt bizonyítja, hogy néha legalapvetőbb dolgok is más-más rendszerbe ágyazva jelennek meg az eltérő nyelvet beszélők tudatában. Itt most csak néhány (kutatandó) területről vett példát idézek. Időbeosztásunkban a 24 órás napot, a nappali 12 órát viszonyító pontnak tekintve, szimmetrikusan tagoljuk (*reggel, délelőtt, dél, délután, este*), s legalábbis furcsálljuk, miképpen hiányozhat az angolból a *délelőtt* megfelelője. A hét első napja számunkra a *hétfő*, az angolban ellenben a *vasárnap*. Az egyes nyelvek számrendszerei ugyancsak más-más logikai szisztémákba engednek bepillantást: a magyar a tízesekhez rendeli mellékelemként az egyes számokat (*tizenegy, nyolcvanöt*), a francia ellenben komoly matematikai műveletekre kényszerít bennünket: $85 = \textit{quatre-vingts et cinq}$ 'négy húsz és öt'. De gondoljunk a naptár vagy akár a test felosztására, a dátumozás szabályaira, a családnevek, keresztnév sorrendjére! A magyar és más nyelvek összevetésében érdekes témának tűnnek az élő – nem élő szembenállások. A szókincs tanúsága szerint mi nem húzunk éles határvonalat bizonyos élőlények élő és élettelen állapotai között: *marha, disznó* az élő állat és annak húsa is, ahogy *fa* zöldell a kertünkben, és *fát* égetünk a kályhánkban.

CLAIRE KRAMSCH idézve, a SAPIR–WHORF-hipotézissel, kiváltképpen pedig a lexicára vonatkozó „bizonyítékaival” szemben lehetnek fenntartásaink, de az elmélet enyhébb változatának, vagyis annak az érvényességét, hogy a nyelv mint kód igenis tükröz kulturális preferenciákat, befolyásolhatja a gondolkodásunkat, az eddig keletkezett munkák inkább megerősítették, mint cáfolták (KRAMSCH i. m. 14). Sőt, tegyük hozzá, a prototípus-elméletben (E. ROSCH, *Classification of Real-world Objects: Origins and Representations in Cognition*. In: *La Mémoire sémantique*. Szerk. S. ERLICH – E. TULVING. Paris, 1976.), de a 80-as évek egyik meghatározó irányzatának, a kognitív nyelvészetnek a tanáiban is elég meggyőző támogatókra talált. Az utóbbi két jeles képviselőjének, LAKOFFnak és JOHNSONnak az előzőekkel összecsengő szép megfogalmazásában például az anyanyelvi beszélők nemcsak saját egyéni hangjukat hallatják, amikor beszélnek, hanem rajtuk keresztül kifejezésre jut közösségük, társadalmuk megszerzett tudása is, a tapasztalataik visszadását szolgáló kategóriák, a metaforák, melyekkel élnek (G. LAKOFF – M. JOHNSON, *Metaphors we live by*. Chicago, 1980. 8).

C) A nyelv a kulturális valóság megtestesülése. – A két fenomenon viszonyában teljesen új dimenziókat megnyitó második tézisével KRAMSCH nem kevesebbet mond, mint azt, hogy a kommunikáció módjaiban, a konverzációs stílusban, a beszédaktusok végrehajtásában, így a másképpen véghezvitt kérésekben, köszönésekben, köszöntésekben, valamint a gesztusokban, az arckifejezésekben megnyilvánuló sajátosságok nem csupán a kultúra áttételes közvetítői, hanem önmagukban és együttesen is a kultúra megnyilvánulási módjai. A nyelv használatának módozatai, ahogy telefonálunk, levelet írunk vagy beszélünk partnerünkkel, a gesztusaink, hanghordozásunk olyan jelentésekké állnak össze, amelyek leginkább ama közösség számára érthetőek, amelyhez tartozunk. Mivel KRAMSCH ezen tétele jelentős minőségi változást jelez a nyelv és kultúra viszonyának hagyományos megítéléséhez képest, tartalmának részletesebb kifejtése előtt vegyük sorra azon – főként nyelvészeti – megállapításokat, melyeken alapul, illetve melyek létrejöttét inspirálhatták.

A 70-es évektől a nyelvészetben, annak új irányzataiban és több hozzá szorosabban vagy lazábban kötődő diszciplínában – szociolingvisztikában, pragmatikában, kulturális antropológiában – szinte egy időben a hagyományos nyelvértelmezést jelentősen átíró, egymást erősítő megállapítások, teóriák születtek. Ezek a nyelvet már nem elvont formális rendszerként, hanem a társadalmi cselekvések egyik megnyilvánulásmódjaként láttat-

ják, mely tevékenységeket a társadalom tagjai meghatározott körülmények között, azaz *kontextus*okban, az ezektől függő, a közösségük által kialakított, elvárt szabályokhoz igazodva hajtják végre. A nyelvről alkotott új kép kialakulásához az említett tudományterületek az alábbi gondolatokkal, következtetésekkel járultak hozzá.

A nyelvről mint társadalmi fenoménről egységes elméleti kerettel a funkcionális nyelvészet szolgált. Főbb tételeiből szempontunkból HALLIDAY említett nézete érdemel figyelmet a nyelv három funkciójáról, melyek közül a 2. és a 3. utal társadalmi tevékenység jellegére: interperszonális szerepe a hallgatóra való ráhatást, a beszélő attitűdjének kifejezését szolgálja, szövegalkotó funkciójának értelmében pedig a nyelv az írott és beszélt szövegek létrehozására szolgáló eszköz (HALLIDAY i. m. 140 – 65).

Ugyancsak erőteljesen átalakítja a hagyományos nyelvfilozófia nyelvről vallott nézetét az AUSTIN és SEARLE nevéhez köthető beszédaktus-elmélet (J. L. AUSTIN, *How to do things with words*. Oxford, 1962., magyarul: Tetté vált szavak. Bp., 1990.; J. R. SEARLE, *Speech acts*. New York, 1969.), mely a nyelvhasználatot mint meghatározó társadalmi tevékenységformát definiálja, vagyis alapállítása értelmében a nyelvvel nem csupán a körülöttünk levő világot írjuk le vagy a gondolatainkat fejezzük ki, hanem cselekszünk is vele, kérünk, köszönünk, visszautasítunk stb.

A HYMES által bevezetett kommunikatív kompetencia fogalma ugyancsak a nyelv társadalmi jelenségeként való felfogását erősítette. A kommunikatív kompetencia a beszélőnek az a tudása, mely lehetővé teszi számára, hogy ne csupán grammatikailag helyes mondatokat hozzon létre, hanem képessé teszi arra is, hogy a nyelvet legkülönbözőbb társadalmi szituációkban, az adott beszélőközösség kulturális elvárásainak megfelelően használja (D. H. HYMES, *On Communicative competence*. Philadelphia, 1972., magyarul: Kommunikatív kompetencia. In: Kommunikáció. Szerk. HORÁNYI ÖZSÉB. Bp., 1978. 333–56).

D) A *kontextus*. – A fentiek tükrében azt mondhatjuk, hogy a 80-as évekre CHOMSKY ideális, csak helyes mondatokat létrehozó, légtüres térben létező beszélőjének helyébe valóságos személyek léptek, akik a nyelvet kommunikációs céljaik szolgálatába állítva, létező helyzetekben használják. A kommunikáció pedig a létrejöttét meghatározó körülményektől, azaz a kontextustól függő választások folyamata lett, következésképpen a kontextusfajták (nyelvészeti, kulturális) egy újabb altípussal bővülnek, az ún. *sztuációs kontextus* (situational context) fogalmával, ami JAKOBSONnál még csak a megnyilatkozás témájával, propozíciós tartalmával azonos (R. JAKOBSON, *Closing Statement: Linguistics and Poetics*. In: *Style in Language*. Szerk. T. SEBEOK. Cambridge, 1960. 353., magyarul: Nyelvészet és poétika. In: *Hang – Jel – Vers*. Bp., 1972. 234). BERNs szerint FIRTH volt az, aki elsőként lépett ki a szigorú értelemben vett nyelvészeti keretből, s nem csak a szavakat tekintette a szituációs kontextus részének, hanem ennél jóval többet: a gesztusokat, az arcjátékot, a környezetet, amiben a szereplők megnyilvánulnak: „facial expressions, gestures, bodily activities, the whole group of people present during an exchange of utterances, and the part of the environment in which these people are engaged” (M. BERNs, *Context of Competence*. London, 1990. 10).

A szituációs kontextus tartalmának további kiszélesítéséhez, pontosításához a társadalomnyelvészek járultak hozzá jelentős mértékben (HYMES, *Foundation in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*. Philadelphia, 1974.; R. WARDHAUGH, *An Introduction to Sociolinguistics*. Oxford, 1986.; D. R. PRESTON, *Sociolinguistics and Second Language Acquisition*. Oxford, 1989.; BERNs i. m.). Közülük is HYMES nevét kell kiemelnünk, aki a kontextus tényezőit a SPEAKING mozaikszóba gyűjtve mintegy szintézisét adja FIRTH, MALINOWSKI, de JAKOBSON kontextusfogalmának is. Az akronima betűi egy-két általánosabb összetevő (a kommunikációs esemény térbeli, időbeli elhelyezkedése, a választott

csatornák stb.) kivételével nagyrészt közösségi és kulturális szabályoktól, normáktól függő elemeket jelölnek. (Részletes leírásuk megtalálható: Nyelv – kommunikáció – cselekvés. Szerk. PLÉH CSABA – SÍKLAKI ISTVÁN – TERESTYÉNI TAMÁS, Bp., 1997. 482–90). Ez utóbbiak közül a tárgyamhoz leginkább kötődő *P* betű (Participants) a résztvevőket jelöli, s a legnyilvánvalóbban utal a kommunikáció társadalmi beágyazottságára. A beszélő és hallgató társadalomban elfoglalt helyének, a köztük levő távolságnak, a saját közösségükhöz való viszonyuknak a megítélése ugyanis erősen kultúráktól függő tényező. Annak érzékeltetésére, hogy e szociális tényezők milyen, a hagyományos megközelítésmódokkal nehezen leírható vonásokat kölcsönöznek nyelvhasználatunknak, a következő fejezet vállalkozik.

3. Nyelvbe rejtett üzenetek. A társadalmi szerveződési típusok tükröződése a nyelvben. – A társadalmi szerveződés olyannyira lényeges eleme a kultúrának, hogy az antropológusok nemegyszer azzal azonosítják. A családot alkotó tagok egymáshoz való viszonya alapján a társadalmak két alaptípusa különíthető el: a hierarchikus és az individuális családdalmodellel bíróké (G. HOFSTEDE, *Cultures and Organisations*. London, 1991.). Az előbbi szélső pólusát az ázsiai család képviseli, melynek összetartó ereje a közös múltban, a megelőző generációk tiszteletében gyökeredzik. Egy ilyen közösségben minden tag meghatározott viszonyba születik bele, ahol jogai és kötelességei mind az elődeivel, mind az utódaival szemben egyértelműen meg vannak szabva. A másik oldalt képviselő individuális modern nyugati társadalmakban a család messze nem a legmeghatározóbb kapocs az emberek között. Zártsága, az összetartozásból következő kötelezettségek inkább az önmegvalósítás gátjaiként jelennek meg az egyén előtt. A kétfajta családi és társadalmi szerveződéstípushoz való tartozás jellegzetes különbségeket eredményezhet a nyelvi viselkedésben. Az individuum szabadságát legfőbb értéknek tartó egalitárius rendszerekben az egyén a másokkal való kommunikációjában önnön függetlenségének védelmére, a kellő távolságtartásra helyezi a hangsúlyt, a hierarchikus rendszerben szocializálódó saját helyének pontos kijelölésére, az annak megfelelő megnyilatkozásokra, például a távolságtartásra, a tisztelet kifejezésére ott, ahol kell, avagy éppen a meghittsége, a partnernek szóló egyedi, megkülönböztető gesztusok kifejezésére.

A) A magázás és tegezés társadalomlélektana – a távolság és meghittség mint kulturális érték. – Ebben az alfejezetben e bőséges szakirodalommal bíró kérdést helyezem az általam választott összefüggésrendszerbe. Az angol nyelvterületeken általános tegezés (ami történetét tekintve magázó alak) az ottani társadalmi hagyományok szerves része. Az énközpontúságot, a laza családi, társadalmi kapcsolatokat a közvetlenség látszatát keltő nyelvi formák adekvát módon tükrözik: mindenki mindenkit igyekszik az ismeretség első pillanatától kezdve keresztnévén szólítani, a bankigazgató a banktisztviselőt, az üzleti partnerek egymást, de így fordulnak a gyermekek az idegenekhez, sőt a tanáraikhoz is. A másik típust képviselő, klasszikusan hierarchikus rendeződésű közösségek ellenben a rangkülönbségek, a tisztelet kifejezésére az egyes nyelvekben eltérő fokon jelen lévő nyelvi és nem nyelvi eszközöket dolgoztak ki. (Híresen árnyalt szisztémával bírnak például az ázsiai kultúrák, a japán, a kínai, a koreai, a thai stb.)

A magyar társadalom ez utóbbi, hierarchikus jellegű családba tartozik. Bár a hatalmi viszonyokból következő és az egyéb tényezőktől (kor, nem stb.) függő tisztelet megjelenítésének, a két fél közötti távolság érzékeltetésének az előző nyelvekenél szerényebb lehetőségeivel élünk, magázásunk – tegezésünk több szempontból is figyelmet érdemel. Az ún. T/V típusú nyelvek (a francia *tu/vous* tegező, illetve magázó alakok rövidítéséből

használt megnevezés) hasonló formái között a magyar rendszer először is formai gazdagságával tűnik ki. A nyugat-európai nyelvek kettős – francia *tu* ↔ *vous*; orosz *ты* ↔ *вы* – avagy hármas szembenállásához képest – német *du* ↔ *ih*, *Sie* – a magyarban az egyes és többes számban elkülönülő, szimmetrikus, kettős megfelelésen alapuló alakzatot találunk, melynek tagjai a magázó alak szinonimáinak köszönhetően érzékenyen képesek tükrözni a beszélő és hallgató viszonyát, a köztük levő szociális távolságot, utalhatnak életkorbeli különbségükre, sőt a manapság feléledni látszó – itt *-gal jelölt – alakoknak köszönhetően a megszólított nemére is: *te* ↔ *ön/maga/*magácska/*kiskegyed*, illetve *ti* ↔ *önök/maguk/*magácskák/*kiskegyedék*.

A *you* kiküszöböli a megfelelő forma kiválasztásából adódó nehézségeket: a társadalmi távolság mérícskéje, a hatalmi és egyéb tényezők felmérése helyett barátságos gesztust jelentő, informális eszközt kínál, ami átsegít a kapcsolatfelvétel zavarba ejtő percein. De ne legyenek illúzióink: ennél többre nem alkalmas! Mert azzal, hogy mindenkit demokratikusan egyenlő távolságban tart, senkit sem enged igazán közel: „Being the great equaliser the English you keeps everybody at distance – not a great distance, but a distance; and it doesn’t allow anybody to come really close” (A. WIERZBICKA, *Cross-cultural Pragmatics*. Berlin–New York, 1991. 48). Megjegyzem, az angolul beszélők ezt nem is igénylik. Az angolszász kultúrákban a személyközi kapcsolatokban a centrális értéket ugyanis az egyén szent és sérthetetlen „privacy”-ja képviseli, ami éppen arra inti a feleket, hogy a másik egója körüli képzeletbeli falat véletlenül se lépjék át. (A magyarban és több más európai nyelvben ismeretlen fogalom az egyén másoktól való sérthetlenségének állapotát jelenti.) WIERZBICKA szerint ezzel ellentétben a szláv népeknél, de az olaszoknál, spanyoloknál is a kapcsolatok építésében a közelségre, a meghittsége (intimacy) helyeződik a hangsúly (i. m. 47). S tegyük hozzá, a magyarban is. Ennek ékes nyelvi bizonyítékai szókészletünk ide vonatkozó szavai, melyekből a két személy közti horizontális társadalmi tér jól elkülönített egységei bontakoznak ki. A *vadidegen*-től a *meghitt barát*-ig terjedő sor általam felállított rendje: *vadidegen* → *idegen* → *távoli ismerős*, *futólag ismer vkit* → *személyesen ismer vkit*, *ismerős* → *régi, közeli/jó/megbízható ismerős* → *(munka-, katona)társ* → *barát/társ* → *jó barát/igaz, odaadó, őszinte, szívbéli, testi-lelki jóbarát, kebelbarát, meghitt barát*. Az utóbbi státusok olyan szoros viszonyt jelölnek két ember között, amelyben egyéniségük határai szinte egybemosódnak. Sokatmondó, hogy az angol sor ennél jóval elnagyoltabb, szíkszavúbb. Létezik ugyan az *ismerős* megfelelője (*acquaintance*), de nemigen mutatnak be vele senkit, a *friend* jelzői sem olyan színesek (*great/good*). Magának a szónak a jelentése jóval tágabb, általánosabb a magyarénál, hiszen megjelenhet *kartárs*, *kolléga* (*my learned friend* ’igen tisztelt kollégám’: bíróságon az ügyvédekkel szemben használt megszólítás), de ’képviselőtárs’ értelemben is (*my honourable friend* ’igen tisztelt képviselőtársam’). Mindez ugyancsak a közelség kevésbé meghatározó volta utal.

A magyar nyelv a T/V megkülönböztetésnek köszönhetően hajlékonyan követi a kapcsolatépítés általunk érzékelt lépcsőfokait: az önözés a nagyobb távolság, az ismeretlenség, a tisztelet, a magázás az egyenrangúak közötti távolság kifejezésének módja. A tegezésnek két típusát különítem el. Egyfelől feljogosíthatja a feleket a tegezésre a társadalmi szolidaritás elve, az egy közösséghez, csoporthoz tartozás érzete (annyi idő vagy, mint én; ugyanazt teszed, mint én; ugyanabban a helyzetben vagy, mint én stb.). E tényezőkhöz nem rendelhetők kötelező érvényű „tegezési” szabályok, vagyis míg a magázást viszonylag egyértelmű normák irányítják, a társadalmi kontextushoz köthető tegezés a felek akaratától, belátásától, a mikrokörnyezetben érvényes szokásoktól függ: a fiatalok például szinte kivétel nélkül tegeződnek, az azonos kor a felnőttek esetében azonban már az esetek zömében „nem elég” a közvetlenebb alak használatához. Egy

munkahelyen ebből adódóan többféle szabály is irányíthatja az ott dolgozók viselkedését: az azonos korúak, a közel azonos pozícióban levők tegeznek egymást (szolidaritás elve), míg főnöküket magázzák (hatalom, tisztelet), a nők a nőkkel tegeződnek (szolidaritás), az idősebb férfiakkal hol nem (kor és nem hatása), hol igen (szolidaritás) stb. (Vö.: REMÉNYI ANDREA ÁGNES, *Influences and Values. A Sociolinguistic Study in the Hungarian System of Address*. In: *Studies in Applied Linguistics*. Szerk. HUNYADI LÁSZLÓ. Debrecen, 1994.) Az ún. belső indíttatású tegezés a beszélő és hallgató különleges belső viszonyán alapul. Ebben az esetben a tegezés választóvonal a kapcsolat minőségében, sajátos jelzés a kommunikációs partnerek között, aminek jó esetben előzményei, okai vannak. Üzenete: 'te közelebb állsz hozzám, több vagy, más vagy nekem, mint a többiek', 'egyedi vagy számomra, amit azzal is kimutatok, hogy másképp szólítalak meg'.

A tegezésnek mind a társadalmi, de leginkább a belső meghatározói azt nyomatékosítják, hogy ez az alak nyelvünkben a két fél közösségét vagy sajátos, egyedi viszonyukat, a beszélőpartner másoktól való megkülönböztetését hivatott jelképezni.

Vizsgáljuk meg mindezek tükrében – mert igencsak időszerű –, hogy milyen következményekkel jár, ha tanult megszólítási szokásaink birtokában és meglévő attitűdünkkel áttérünk az egypólusú tegezésre! A tegező forma és jelentésének az angolok számára harmonikus egysége szükségszerűen megbomlik, s az eredetileg kicsit távolságtartó, kicsit közvetlen viselkedésnek álhitekre, álszerepekre, félreértésekre bomló hamis változata jön létre, ami egy angol számára (ha tudná nyelvünket) hol érthetetlen, hol megmosolyogni való lenne. Hogy csak néhány példát említsek a témámmal összefüggő viselkedési zavarainkból. Az erőltetett tegezés a magyar beszélőben látens magázást eredményezhet, amikor is a megszólított formailag tegeződik ugyan partnerével, de „lélekben” magázódik. Ez történik, ha egy cégnél a fesszengő-izguló fiatal jelentkezőnek felajánlja az állásinterjút készítő igazgató a „könnyedebb” megszólítási formát a beszélgetésre, még nagyobb zavarba hozva ezzel. Az anyanyelvi és az idegen minta keveredhet úgy is, hogy az új formához hozzátapadnak a meglévő beidegződések. A tegező formát a magyar hallgató gyakran önkéntelenül is „hagyományosan”, azaz a saját elvei szerint dekódolja: a televíziós műsorokban a meghívott civil szereplők a különleges figyelem, bánásmód, szimpátia jeleként értékelik, ha a műsorvezető – a szerkesztő utasítására – tegeződik velük. (Csalódás esetleg az adás után éri őket, amikor távolságtartását, elutasító magatartását tapasztalják.)

B) A csoporton belüliség attitűdje – a szubjektivitás, személyesség mint kulturális értékek. – A társadalmi szerveződéstípusok fontos velejárója a csoportok tagjainak kapcsolata más csoportokéival. Az individualizmus és kollektivizmus közötti lényeges kulturális különbség az is, ahogy a tagok saját csoportjukról és másokról szólnak, ahogy saját helyüket meghatározzák a közösségükben. Az egyén szabadságát hirdető társadalmakban, mint mindent, a közösségek létét is a változás, a pillanatnyiság, a keleti típusúaknál jóval alacsonyabb szintű összetartó erő jellemzi. Nem kell hosszasan bizonygatnom, hogy az azonosulási kötelezettség kényszerétől felszabaduló individuum inkább képes objektív, távolságtartó magatartás tanúsítani saját csoportjával szemben. Ennek egyik árulkodó nyelvi megnyilvánulása WIERZBICKA szerint az a külső nézőpont, ahogy az angolszász népek saját országukról, népükről szólnak (i. m. 49). Amikor a csoporton belüli attitűdöt előnyben részesítő népek, így például a lengyelek a *nasz naród* ('népünk') kifejezéssel említik országukat, emezek a hivatalos elnevezéseikkel vagy más távolságtartó „objektív” alakzattal: *United States of America, U.S.A., this country*.

A magyar nyelvben a *haza* szó megléte, szinte kizárólagosan birtokos személyjellel való előfordulása (*hazám, hazánk*), de az *ország, nemzet, nép* szavak megegyező toldalékolása is a közösséggel való azonosulás hosszú évszázadok óta létező írott, íratlan törvé-

nyének meglétére utalnak. Bizonyítékul álljon itt néhány ismert és kevésbé ismert idézet: *Az ilyen beszéddel teli a Szentírás, melyhez hozzá kell szokni annak, aki olvassa. Könnyű pedig hozzászokni a mi népiünknek.* (Sylvester János: A magyar nyelvnek és a Biblia nyelvének képes beszédéről. Újszövetség-fordítás.); *Ó kedves nemzetem, hazám, édes fejem!* (Rimay János: A magyar nemzetnek romlása s fogyása); *Bölcsőm, vigasztalóm, / Dajkám és ápolóm: / Szép Magyarországom!* (Thaly Kálmán: Rákóczi Ferenc búcsúdala); *Kicsi országom, példás alakban / Te orcádra ütök.* (Ady Endre: Föl-földobott kö); *S az olasz szív nem lehet emlékektől gyötörtebb... / mint én, ha földeden bolyongok, bús hazám!* (Babits Mihály: Itália). Természetesen találkozhatunk a szóban forgó szavak birtokos személyjel nélküli előfordulásával is, de ilyenkor az író általában tudatosan helyezkedik kívül nemzetén, mert éppen hibáit ostromozza (Berzsenyi Dániel: A magyarokhoz), vagy a hallgatója, vagy az általa megszólított nézőpontjával azonosul (*Isten, áldd meg a magyart... / Megbűnhődte már e nép...*). A kétféle alak emocionális üzenetében rejlő lehetőségeket gyakran aknázzák ki költőink, sokszor akár egy versen belül is. A kezdő strófa után a Himnuszban is a közösségvállalást, az azonosulást jelentő formák lépnek az előzők helyébe: *Őseinket felhozád...* De talán a legszebben Radnóti ötvözte egy sorba őket: *...nekem szülőhazám itt e lángoktól ölelt / kis ország...*

Ha a jelen helyzetről kellene képet adnunk, azt kell mondanunk, hogy az azonosuló csoportmagatartás hagyománya az idegen nyelvi minták hatására fellazulóban van. A médiumok nyelvében minden bizonnyal az objektív attitűdű említések vannak túlsúlyban (*Magyarország gazdasági helyzetéről* szólnak és nem *hazánk-éről*). Általános iskolai tankönyvekben mindkét típusra találtam példát.

Az azonosuló attitűd velejárójának tekinthető szubjektív, személyes hangnem előzőeknél prózaibb, mindennapi megnyilvánulása a magyar beszélő partneréhez forduló, hallgatóorientált magatartása a diskurzusokban, beszédaktusokban. Az anyanyelvében objektív, kívülálló szemlélethez szokott idegen ajkúnak mindebből a formai következmények a szembetűnők: jóval többször hallja ugyanis a 2. személyű személyragot, birtokos személyjelet, illetve kell ezeket használnia. Vegyük például egy egyszerű adatlap kérdéseit magyarul: *neve, születési helye, állandó lakhelye* stb. Addig, amíg a vitathatatlanul egyszerűbb *Boldog névnapot* ki nem szorította hagyományos köszöntőinket, így kezdtük mondandónkat: *Születésnapod alkalmából...*

A tévében, rádióban, de a bankokban, üzletekben is ügyelnek arra, hogy a megszólítások személyességet sugalljanak: *tisztelt nézőink, hallgatóink, ügyfelünk*. Sajnos egyre gyakrabban hallhatjuk, hogy a bemondók a *köszönjük a figyelmüket* helyett a *köszönjük a figyelmet* mondattal búcsúznak. A koccintáskor mondott *egészségedre, egészségére, egészségetekre, egészségükre* szavak a grammatikai eszközöknek köszönhetően utalnak társaságunk tagjainak számára, a kapcsolatunk minőségére, sőt ha úgy akarjuk, a hallgatóorientált attitűdöt felválthatjuk az azonosulóval (*egészségünkre*). A birtokos személyjeleket persze célzatosan is elhagyhatjuk, gondoljunk a testrészekkel való használatukra. Az orvosnál nyugodtan panaszkodunk így: *fáj a fejem, a torkom, a jobb kezem, a fogam*. Ám abban a pillanatban, amint tabunak tekintett testrészeket kell említenünk, az objektív, kívülálló attitűdöt választjuk (ahogy tapintatból orvosunk is ezt teszi), *s alhasi, a gyomorszáj körüli* stb. fájdalekat említünk.

A kétféle szemlélet különbségének jellegzetes példái (szinte észre sem vesszük már idegenségüket) a reklámok rosszul sikerült, magyartalan fordításai. Hogy csak kettőt idézzek a bármelyikünk fürdőszobapalcán levő tégléyekről: *Vigye fel a ...-t az arcra; Használata megvédi a bőrt...* Érthetetlen, hogy a külföldi cégek „marketing menedzserei” miért nem ismerik fel a birtokos személyjel hiányából következő esetleges negatív hatásokat, a személyes hang meggyőző szerepének hasznos voltát a magyar fogyasztóknál.

4. A kultúra és a nyelv viszonyával hangsúlyozottan foglalkozó, leginkább az összevető pragmatika és az interkulturális kommunikáció körébe sorolható munkák célja az, hogy felfedjék az egyes nyelvek által közvetített, valamint a bennük megtestesülő kulturális értékeket, ezzel is elősegítve a különböző nyelveket beszélő és eltérő kultúrájú népek közötti megértést, pontosabb kommunikációt, valamint saját nyelvi és kulturális identitásuk tudatosabb átélését. A dolgozatom második felében tárgyalt jelenségekkel azt igyekeztem érzékeltetni, hogy a nyelvi formákat új megvilágításba helyező, a róluk szóló ismereteinket átrendező, számos izgalmas kérdést felvető kutatási területről van szó.

SZILI KATALIN

Messages hidden in language
On the relationship between language and culture,
in general and with respect to Hungarian

The guiding principle of this paper, in trying to disclose the complex system of relations between language and culture, is Claire Kramsch's conception that can be summarised as follows: 1. language expresses cultural reality; 2. language is the embodiment of culture; and 3. language is a symbol of culture. The discussion of the first two aspects is embedded in a historical description of that relationship and in a survey of the changing views concerning the functions of language. Thus, without claiming exhaustivity, the author discusses the idea of linguistic relativity as well as usage-centred trends of the eighties of the last century. In the second, practical part of the paper, she explores some formal manifestations of social organisation in Hungarian (such as the use of familiar vs. nonfamiliar forms of address and the role of subjectivity in communication); she also points out the way these manifestations define cultural values characteristic of the community of speakers.

KATALIN SZILI